

lâ'ilü'n-nübüvve (nşr. Abdülmü'tî Kal'acî), Beyrut 1405/1985, II, 237-242; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 1411/1990, XXIX, 60; Kurtubî, *el-Câmi'*, X, 10-12; XV, 66-67; XIX, 12; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, Beyrut 1410/1990, IV, 298; Bedreddin eş-Şiblî, *Âkâmü'l-mercân fî aḥkâmî'l-cân*, Beyrut 1408/1988, s. 121; Sü-yûtî, *el-Ḥaşâ'îşü'l-kübârâ* (nşr. M. Halîl Herrâs), Kahire 1386-87/1967, I, 278; a.mlf., *Lakṭü'l-mercân fî aḥkâmî'l-cân* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1406/1986, s. 170-172; Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 5202-5206; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 734-735; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1955, II, 421, 699, 869; Muhammed Ali Hamed Seyyidâbî, *Ḥakîkatü'l-cin ve's-şeyâṭîn mine'l-kitâb ve's-sünne*, Kahire 1989, s. 22-25; Hamdî ed-Demirdâş, *Âlemü'l-cin ve'l-melâ'ike beyne'l-ḥakîka ve'l-hayâl*, Kahire 1413/1992, s. 64-65; Ukkâşe Abdülmenân et-Tayyibî, *eş-Şeyṭân fî Zilâli'l-Kur'ân li's-Şeyḥ Seyyid Kutub*, Kahire 1992, s. 147-149; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir* (trc. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk), İstanbul 1420/1999, II, 516-517; III, 1196.

İLYAS ÇELEBİ

İSTİRÂZ (الاستعراض)

Askerî birliklerin teftişi anlamında bir terim.

Sözlükte “bir şeyi arzetmek, sunmak, askeri gözden geçirmek” anlamındaki arz kökünden türeyen *isti'râz* “bir şeyin sunulmasını istemek” mânâsına gelir. İslâm devletlerinde hükümdar, emîr, vezir veya ordunun ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu divan başkanlarının askerî birlikleri kılık kıyafet, silâh, teçhizat bakımından teftiş ve kontrol etmelerine *isti'râz* adı verilmiştir.

İsti'râz (arz), İslâm öncesi dönemde hüküm sürmüş olan devletlerde de mevcuttur. Sâsânî İmparatoru Hüsrev zamanında Bâbek b. Beyrevân'ın askerleri teftiş ettiği (Taberî, II, 152), yine aynı dönemde bu görevi bir mübedin (Zerdüşt din adamı) yaptığı (Dîneverî, s. 74) kaydedilmektedir. Bizans İmparatorluğu'nda da Logothetes tou Stratitokou dairesinin bu görevi yerine getirdiği bilinmektedir.

Hz. Peygamber ordunun tanzimine önem verir, askerleri yetenek ve güçlerine göre ayırır, onları saf düzenine sokarak teftiş ederdi. Bedir Gazvesi sırasında askerleri teftiş ederken aynı hizada durmalarını istemiş, yaşları küçük olanları Medine'ye geri göndermişti. Uhud Gazvesi'nde de yaşları küçük olduğu için Semüre b. Cündeb ile Râfi' b. Hadîc'i mücahidlerin arasından çıkarmıştı. Ancak Râfi'in babası oğlunun iyi ok attığını söyleyince onun sefere katılmasına izin ver-

miş, bunu duyan Semüre'nin kendisinin Râfi'den daha güçlü olduğunu ve güreşte onu yenebileceğini iddia etmesi ve yaptıkları güreşte Râfi'i yenmesi üzerine ona da izin vermişti (İbn Hişâm, III, 66; İbn Sa'd, II, 12).

Resûl-i Ekrem Mekke'nin fethi sırasında Merrüzzahrân'da konaklamıştı. İslâm ordusu hakkında bilgi toplamak amacıyla gelen Ebû Süfyân ve arkadaşları Erâk'a ulaşınca Abbas, Ebû Süfyân'ı Resûlullah'ın huzuruna götürdü. Hz. Peygamber, İslâmiyet'i kabul ettiğini söyleyen Ebû Süfyân'ın o gece Mekke'ye dönmesine izin vermedi ve sabahleyin Erâk yakınındaki bir boğazda geçit merasimi yapacak olan İslâm ordusunun ona gösterilmesini istedi. Sabahleyin savaş düzenine girmiş olan kabileler, başlarında reisleri ve kumandanları olduğu halde boğazdan vadiye doğru bir yürüyüş yaptılar. Bir çeşit *isti'râz* anlamı taşıyan bu uygulama Hulefâ-yi Râşidîn devrinde de sürdürülmüştür. Hz. Ömer'in fethedilen toprakları ve gayri müslim halkın statüsünü düzenlemek, kumandanları ve orduyu teftiş etmek amacıyla Suriye'deki ordugâh şehri Cabiye'ye gittiği bilinmektedir.

İsti'râz müessesesi Emevîler döneminde de mevcuttu. Emevîler'de Dîvânü'l-mukâtille (Dîvânü'l-cünd) askerlerin ihtiyaçlarının karşılanmasından ve savaşta hazırlanmasından sorumluydu. Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî'nin *isti'râz* sırasında askerlere isimlerini ve mensup oldukları kabileleri sorduğu, Ömer b. Abdülazîz'in askerleri teftiş ettiği ve on beş yaşından küçükleri geri gönderdiği kaydedilmektedir.

Abbâsîler döneminde orduyu teftişe hazırlamak amacıyla Dîvânü'l-ceyş'e bağlı Meclisü'l-arz ihdas edilmiş, bazan da Dîvânü'l-arz müstakil bir divan olarak görev yapmıştır. Halife, vezir, vali, divan reisi veya emîrlere askerinin eğitim durumu, ruhî yapısı, bilgi seviyesi ve teçhizatı hakkında bilgi edinmek için orduyu teftiş ederlerdi. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr 157'de (774-75) maiyetiyle birlikte askerleri denetlemiştir. Halife Mu'temid-Alellah zamanında yapılan bir *isti'râz*da Amr b. Leys kumandasındaki askerî birlikler silâh, teçhizat, kılık kıyafet ve disiplinli tavırlarıyla dikkat çekmiş ve kumandanları Amr b. Leys ödüllendirilmiştir. Halife Mu'taz'd-Billâh da muhtemelen 280 Muharreminde (Mart-Nisan 893) bütün askerlerini Meydânüssagîr'de toplamış, kumandanları teker teker çağırıp birliklerin “bircâs” denilen oyunu oynamalarını is-

temiş ve iyi ok atanlar çeşitli gruplara ayırmıştır. Abbâsîler'de *küttâbü'l-atâ* okuçuları “ceyyid” (çok iyi), “mutavassit” (orta seviyede) ve “dûn” (aşağı seviyede) olmak üzere üç gruba ayrılırdı. Bu kayıtlar, *küttâbü'l-ceyş* tarafından bir kere daha gözden geçirildikten sonra üzerine halifenin tevkii çekilir ve her sınıf ayrı bir deftere yazılarak vezire teslim edilirdi. Birinci gruba girenler halifenin hassa kuvvetlerine dahil edilir, “askerü'l-hidme” denilen ikinci gruptakiler sâhibü's-şurtanın emrine verilirdi. Bunlar yolların güvenliğini sağlamak amacıyla çeşitli stratejik noktalara yerleştirilirdi. Son gruptakiler ise âmillere yardımcı olarak eyaletlere sevk edilir veya Bağdat, Vâsıt ve Kûfe'deki şahnelerin (sâhibü'l-ma'ne) yanına gönderilirdi.

Gazneliler'de askerî birlikler âriz (sâhib-i Dîvân-ı Arz) tarafından denetlenirdi. 414 (1023) yılındaki bir *isti'râz*da 54.000 süvari ve 1300 fil sayılmıştı. Askerlerin adları ceride-i arza kaydedilirdi. Selçuklular'da da askerler bizzat sultan, vezir veya âriz, ârizü'l-ceyş, emîr-i âriz, âriz-ı leşker tarafından teftişe tâbi tutulurdu. Maş dağıtılırken ve seferden önce askerî birlikler ârizin önünde resmigeçit yapar, bu kontroller sırasında askerin kıyafeti, silâh ve teçhizatı gözden geçirilirdi. Malazgirt Savaşı'nda Vezir Nizâmülmülk orduyu teftiş ederken beğenmediği bir gulâm askerî ordudan çıkarmak istemiş, fakat kumandan Gevherâyin onun iyi bir asker olduğunu söyleyerek buna engel olmuş, gerçekten de Bizans imparatorunu bu asker esir almıştır. Sultan Melikşah'ın bir teftiş esnasında Nizâmülmülk'ün karşı çıkmasına rağmen ordudan ihraç ettiği Türk kıyafeti taşıyan 7000 Ermeni, Melikşah'ın kardeşi Tekiş'in yanına gitmiş, bunlardan cesaret alan Tekiş, Sultan Melikşah'a isyan etmiştir. Dîvân-ı Arz'ın başkanları Sultan Melikşah devrinin sonuna kadar genellikle sivil memurlar arasından seçilirken daha sonra bu göreve emîrlere tayin edilmiştir. Sultan Muhammed Tapar ve oğlu Mahmud zamanında âriz olarak görev yapan Enûşirvân b. Hâlid vezirlik makamına yükselmiştir.

Dîvân-ı Arz Selçuklular'da ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumlu idi. Çeşitli rütbelerdeki askerî şahısların iktâlarını, her türlü gelirlerini, maaşlarını ve teçhizatını kaydetmek ve kontrolünü yapmak Dîvân-ı Arz'ın göreviydi. Büyüyük Selçuklular'da iktâların idaresi de Dîvân-ı Arz'ın yetkisi dahilindeydi. İktâ sa-

hiplerinin ve birlik kumandanlarının isimleri zikredildikten sonra iktâlarının miktarı ve gelirleri Dîvân-ı Arz'daki defterlere kaydedilirdi. Ârız-ı-ceyş "mersûm, mâişet, in'âm" denilen bir ücret alırdı.

Anadolu Selçuklularında ordu Dîvân-ı Arz'ın başkanı tarafından teftiş edilirdi. Dîvân-ı Arz, Anadolu Selçuklularında Dîvân-ı İnşâ'dan daha önemli bir kurumdu. Bundan dolayı I. İzzeddin Keykâvus, kendisine bir methiye yazan Dîvân-ı İnşâ reisi Şemseddin Tabes'i bu görev uhdesinde kalmak üzere "emîr-i ârız-ı memâlik-i Rûm" tayin etmiştir (İbn Bîbî, I, 149). Aynı görev Hârizmşahlar'da da vardı. Hârizmşah Alâeddin Tekiş, Abbâsi Halifesi Nâsir-Lidînillâh'ın elçisine verdiği cevapta Dîvân-ı Arz'daki kayıtlara göre 170.000 süvarisi olduğunu belirtmiş ve bunların ihtiyacını karşılayabilmek için Hûzistan'ın kendilerine bırakılmasını istemişti (Râvendî, II, 355).

Fâtımîler'de isti'râz görevi Dîvânü'l-ceyş ve'r-revâtib tarafından yerine getirilirdi. Bu divan askerlerin orduya alınması, teçhizat ve denetimle ilgilenen müstevfi yönetimindeki Dîvânü'l-ceyş ile ödemelerle ilgilenen Dîvânü'r-revâtib olarak iki bölümden oluşuyordu. Zengîler'de olduğu gibi Eyyûbîler'de de iktâ sahibi emîrlerin, askerlerin sayısı, silâh ve teçhizatı, aldıkları maaşlar Dîvânü'l-mâl ve Dîvânü'l-ceyş'teki deftere kaydedilirdi. Ayrıca emîrlerin adlarını ve arz tarihlerini gösteren listeler hazırlanırdı. Selâhaddin-i Eyyûbî'nin 570 (1174-75) yılındaki bir seferi sırasında yaptığı isti'râza İmâdüddin el-İsfahânî de katılmıştır. Memlûkler'de isti'râz görevi Dîvânü'l-ceyş'in başkanı nâzirü'l-ceyş ve ona bağlı olarak nakîbü'l-cüyûş, mukaddemü'l-cüyûş, emîrü'l-cüyûş, nakîbü nukabâi'l-cüyûş ve atabekü'l-asâkir tarafından yerine getirilirdi.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hişâm, *es-Sire*, III, 66; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, II, 12; Dineverî, *el-Ahâbârü'l-ıvâl*, s. 74-75; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), II, 152; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 204; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), II, 354-355; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 66, 118; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 62, 70, 96, 102, 130, 168, 192, 194; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 149; II, 74, 101, 127, 128; Reşîdüddin, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 33, 107; Ak-sarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 17, 312; Corcî Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye Târîhi* (trc. Zeki Muğâmiz), İstanbul 1328, I, 154-156; Muhammed Nâzım, *The Life and Times of Sultân Maḥmûd of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 137-142; Hasan-ı Enverî, *İştilâhât-ı Dîvânî Devre-yi*

Gaznevî ve Selcûkî, Tahran 2535 şş., s. 116-121; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 40, 44, 96-97, 451-452; C. L. Klausner, *The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration: 1055-1194*, Cambridge 1973, s. 18, 39, 45-50, 61, 67, 78-88; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran: 994-1040*, Beirut 1973, s. 60, 62, 65, 87, 96, 114, 122-124, 126; a.m.f., "İsti'râd, 'Arz", *EP* (İng.), IV, 265-268; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 137, 140, 155; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 26, 57; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), I, 303-304; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid Bin Velid*, İstanbul 1990, s. 172-173; Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1990, s. 61; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar: 132-232/750-847*, Ankara 1997, s. 85-86.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

İSTİ'RÂZ

(الاستعراض)

Hâricîler'in ve özellikle Ezârika fırkası mensuplarının kendilerinden olmayan müslümanların din anlayışlarını sorgulamalarını ifade eden bir tabir.

Sözlükte "hâsıl olmak, meydana çıkmak; izhar etmek, söylemek" anlamındaki arz kökünden türeyen isti'râz "bir kimseden duygu ve düşüncelerini ortaya koymasını istemek" mânâsına gelir. Kelime, Hâricî eylemlerinin ve bilhassa Ezârika'nın ortaya çıkışından itibaren "kişinin inanç ve kanaatleri konusunda açıklamalarda bulunmasını istemek; düşünmeden adam öldürmek" anlamında kullanılmaya başlanmıştır (*Lisânü'l-'Arab*, "arz" md.). Aynı kökten türeyen i'tirâzin da isti'râz mânâsında kullanıldığı görülmüştür (Müberred, III, 1221-1222; Taberî, V, 76-77; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 134).

İsti'râz Nâfi' b. Ezrak tarafından benimsenerek kararlı bir şekilde uygulamaya konulmuştur (Wellhausen, s. 68). Kaynaklarda belirtildiğine göre (Bağdâdî, s. 83; İsfarâyînî, s. 29) Ezârika mensupları, kendilerinden olduğunu iddia ederek kargâhlarına gelen kişileri samimiyetlerini denemek üzere imtihana tâbi tutar, bunun için de yanlarında bulunan esirlerden birini öldürmelerini teklif ederlerdi. İmtihan edilen kişi esiri öldürürse samimiyetini kanıtlamış olur, aksi takdirde münafık ve müşrik sayılarak kendisi öldürülürdü. Ancak yahudi, hıristiyan ve Mecûsiler hakkında isti'râzın uygulanması haram sayılmıştır (İbn Hazm, V, 152).

Ezârika'nın isti'râz uygulaması ayrıntıyla girilmeden Eş'arî tarafından da zikredilmektedir (*Maḳâlât*, s. 86). Eserinin iki ayrı yerinde Ezârika hakkında çelişkili bilgiler veren Ebü'l-Hüseyn el-Malatî ise isti'râz konusuna temas etmemiştir (*et-Tenbih ve'r-red*, s. 51, 178). Nâfi' b. Ezrak'ın isti'râzı benimseyişinde bir kadının veya Benî Hâşim'in âzâtlı kölelerinden birinin etkili olduğu kaydedilmiştir (Müberred, III, 1213; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 134). Nâfi' b. Ezrak'tan sonra da fırka bünyesinde isti'râz uygulaması sürdürülmüştür. Hâricîler'in günümüze intikal eden tek fırkası İbâziyye'de ise başlangıçtan beri isti'râz uygulanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "arz" md.; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, III, 214; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâîf), Beyrut 1406/1986, III, 1213, 1220-1222; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), V, 76-77, 86; Eş'arî, *Maḳâlât* (Ritter), s. 86; Ebü'l-Hüseyn el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-red* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Beyrut 1388/1968, s. 51, 178; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eḡânî*, Beyrut 1374/1955, VI, 134; Bağdâdî, *el-Farḳ* (Abdülhamîd), s. 83; İbn Hazm, *el-Faşl* (Umeyre), V, 152; İsfarâyînî, *et-Tebşîr* (Kevserî), s. 29; J. Wellhausen, *el-Havâric ve's-Şi'a* (trc. Abdurrahman Bedevî), Küveyt 1978, s. 68; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 27, 31; Ch. Pellat, "İsti'râd", *EP* (İng.), IV, 269.

MUSTAFA ÖZ

İSTİRCÂ

(الاسترجاع)

Bir musibet anında Allah'ın takdirine rızâ gösterip O'na sığınarak teselli bulmayı ifade eden söz ve davranışlar için kullanılan bir terim.

Sözlükte "geri dönme, yapılmakta olan bir işi, bir davranışı terketme" anlamındaki rücû' kökünden türeyen istircâ' musibete uğrayan, özellikle yer yakını kaybeden müminin Bakara sûresinin 156. âyetinde geçen, "Şüphesiz biz Allah'a aidiz ve muhakkak ki O'na döneceğiz" meâlindeki kısmı okuyup bu inancına uygun bir teslimiyet hali ortaya koymasını ifade eder.

İstircâ âyetinin de yer aldığı Bakara sûresinin ilgili bölümünde (2/153-157), müminlere sabırla ve namaz kılarak Allah'ın yardımını dilemeleri emredildikten sonra savaşlarda şehid düşenlere ölü denilmesi istenmekte, gerçekte onların yaşadıkları bildirilerek bir bakıma şehidlerin kayıp sayılmaması gerektiği vurgulan-